Віктор Березенко,
аспірант кафедри загальноюридичних дисциплін
Київського університету туризму,
економіки і права

УДК 341.222

ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КОРДОН» ТА ІНШИХ СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ У НАУЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

У статті представлено аналіз наукових досліджень, присвячених проблемам походження та розмежування дефініцій «кордон», «державний кордон», «межа», «рубіж» і «фронтир». Аналізується поняття державного кордону у широкому та вузькому сенсі, а також як нормативно-правова категорія. Відзначається, що однією із найістотніших прогалин у сприйнятті та вивченні питань, пов'язаних із кордоном та фронтиром, – є їх ототожнення.

Ключові слова: *державний кордон, фронтир, межа, рубіж, ліма, територія, функції державних кордонів.*

Виникнення будь-якої держави пов'язано з державними кордонами. Це невід'ємний атрибут держави, що відіграє важливе значення як для самої держави, насамперед, так і для певного регіону держав і світового співтовариства загалом. Саме тому інститут державних кордонів є об'єктом правового регулювання внутрішньодержавного (національного) і міжнародно-правового рівнів. У зв'язку з розширенням кордонів Європейського Союзу до території України, активізацією її євроінтеграційних процесів це питання потребує належної уваги, гармонізації національного законодавства з існуючими європейськими стандартами у цій сфері.

Демократичні реформи і трансформація суспільних відносин у сучасних умовах зумовлюють потребу підвищення безпеки на державних кордонах. Вона набуває все більшої актуальності у контексті активізації транскордонної організованої злочинності, незаконної міграції населення, а також міжнародного тероризму та контрабандитизму. Це, в свою чергу, обґрунтовує необхідність удосконалення національної системи регулювання сфери прикордонної безпеки, а також міжнародно-правових інструментів забезпечення непорушності державних кордонів.

Виклики і загрози, які супроводжують сучасні процеси державотворення і правотворення, становлення громадянського суспільства в Україні, обґрунтовують необхідність з'ясування природи і сутності ряду державно-правових інститутів. З-поміж них варто виокремити, насамперед, такі як державний устрій, територіальний устрій, державний кордон, конституційний лад тощо.

Тому першочерговим завданням є з'ясування розуміння поняття і природи державного кордону як невід'ємного ат-

рибуту кожної держави, механізмів його недоторканності та безпеки на різних рівнях публічної влади. Це викликає необхідність поглиблювати теоретичні підходи до розуміння поняття «кордон» і «фронтир», «рубіж» і «межа» тощо.

Дана проблематика становить предмет дослідження у представників науки міжнародного права, конституційного права, адміністративного права, державного управління тощо. Зокрема йдеться про наукові здобутки І. Бачило, Ю. Битяка Т. Коломоєць, А. Комзюка, М. Тищенко, А. Мостиського, В. Зоєчко, О. Ганько, Б. Захарчук, М. Дністрянського, П. Стецюка, Ю. Барсегова, Л. Волової, А. Порланда, А. Щербакова, Т. Цимбалістого, В. Чумака та ін. Безумовно, вони є ваговими для сучасної юридичної науки, проте неднозначне розуміння природи і суті державного кордону зумовлені частковою фрагментарністю і вузькою спеціалізацією досліджень, потребують належного комплексного аналізу.

Мета даної статті полягає у здійсненні аналізу сучасного стану наукових досліджень, присвячених проблемам державної території, державного кордону, а також суміжних з ними понять; визначити можливі перспективи їх подальшого ототожнення чи розрізнення. Такий аналіз передбачає систематизацію наукових поглядів різних сфер наукових знань та відповідних нормативно-правових засад врегулювання згаданих категорій.

Інститут державних кордонів є важливим атрибутом держави, що відіграє важливе значення для забезпечення миру і безпеки, попередження чи завершення війни, гарантування територіальної цілісності держави. Вивчення кордонів було актуальним у всі часи, його поняття бере свій початок з давнини, ще з часів Геродота. Однак протягом тривалого часу кордон сприймався виключно як ланцюг воєнних укріплень або як межа поширення влади тієї чи іншої держави.

Зі становленням держав і світового товариства загалом постала потреба розмежування їх територій і кордонів, що захищались за допомогою сили. Кордони визначали територію, яку глава держави охороняв і розширював, ця територія становила об'єкт податкового (данинного) стягнення на його користь [1—2].

Сучасне розуміння поняття «державний кордон» з'являється приблизно XI ст., проте його визначення сформувалось пізніше, з розвитком картографії. «Кордон» офіційно почав вживатися в документах у першій половині XIV ст. Про це свідчить, зокрема, грамота Новгорода з Лівонським орденом 1323 р. («чтобы у каждого осталась его граница, как это исстари было») [3].

Разом з тим, у Київській Русі спостерігалось термінологічне різноманіття структур, які забезпечували захист та охорону кордонів держави: «застава», «засада», «караул», «станиця», «стража», «митниця». Словарь церковно-славянскаго и русскаго язика (1847 р.) закріпив наступне визначення кордону як «пределъ, рубеж, отделяющий одну землю от другой. Границы государства. Старинное то же, что грань, порубежный знакъ» [4].

Як стверджує Люсьєн Февра, термін «кордон» у Франції з'явився у XIII ст., був безпосередньо пов'язаний із природою держави та за своєю суттю мав політичне і військове забарвлення [5].

В англомовній науковій літературі кордону відповідає ряд загальновживаних термінів, що є схожими та відрізняються водночас, тому можна виділити:

1) кордон як «boundary» — кордон у значенні грані між двома чи більше об'єктами, матеріальними й абстрактними. Це демаркаційна лінія, знаки та прикордонна зона. Відрізняються «boundary» і «border» тим, що «boundary» може набирати будь-якої, не обов'язково фізичної, форми;

2) кордон як «border» — прирівнюється до крайньої точки або зовнішньої лінії, сусіднього регіону чи певної земельної ділянки. Це традиційне розуміння кордону у географічному і політичному контексті як лінії, що відокремлює один від одного, демаркує земельні володіння або позначає межі суверенної влади конкретної держави. «Border» може бути виражений і фізично як реально існуюча прикордонна лінія з військовими постами і чіткими демаркаційними знаками;

3) кордон як «borderland» — трактує кордон згідно з європейською традицією

як фронтир. Це прикордонна зона, безпосередньо той простір, що становить кордон між двома територіями. Фронтир розуміється, в першу чергу, як такий, що з'єднує перехідну зону взаємодії двох або більше культур та/або політичних структур [6, с. 199].

До кордону подібний фронтир, адже також має тривалу історію: уявлення про нього пов'язані з стародавніми китайськими хроніками. Як зазначає Сим Цянь, Китай оточений варварською периферією, яку він як цивілізований світ повинен «окультурити» або відсунути, оскільки на півночі є прямою загрозою Китаю. Відтак, це і слід вважати зародженням уявлення про фронтир як про рухомий кордон між варварством і цивілізацією [7]. Безумовно, ще у попередні історичні часи фронтир характеризувався символічним значенням. Разом із тим, дещо пізніше з'явилася концепція «фронтир-міф» на основі еволюції наукових знань у цій сфері.

Етимологія терміна «фронтир» походить від латинського «fronteria», «frons», «frontis» («чоло», «брова», «передня частина чого-небудь»), а також французького «frontiere» [8].

У Стародавньому Римі для позначення мілітарних та адміністративних округів оборонного призначення, що визначали кордони Римської імперії, використовували термін «limes», що вперше з'явився в джерелах, датованих 303 р. У період республіки римляни вживали «fines» або «termini», не «limes». Дослідники однозначно підкреслювали, що така термінологія відзначалась і ментальним характером, адже відмежовувала світ одягнутих у білосніжні тоги «цивілізованих» римлян від «нецивілізованих» варварів. Пропонувалось вважати ліми не лініями, а амбівалентними зонами, які мали «внутрішні» та «зовнішні» сфери [9].

Американське сприйняття фронтира спочатку збігалося з європейським, але в процесі завоювання Північної Америки розуміння терміна змінилося. Так, це поняття визналось уже як «прикордонна лінія, кордон з іншою країною, подальшими поселеннями». З акцентом на «подальші поселення» вперше з'являється значення фронтира як кордону з новими територіями [10].

Чітке розмежування термінів «фронтир» і «кордон» проводиться лише у XIX і XX ст. Кордон, таким чином, розглядається вченими і як місце, чітко зафіксоване географічно, в просторі, і як процес, протяжний у часі. З кінця XIX ст. бере початок перша монументальна теорія фронтира як міфу і як феномена, що формує особливості певної нації, її ідентичність і політичні інститути. Йдеться про концепцію Фредеріка Джексона Тернера, яка з 1893 р. започаткувала «тернеріанство» [11], що базувалось на зв'язку феномена фронтира з американським національним характером.

Дещо протилежні погляди розвинені істориками школи «Анналів», на основі здобутків французьких учених, що виходять з визначення кордону як простору, пов'язаного з природою держави, якою і визначаються політичне і військове значення цього терміна [12]. Яскравим представником такої концепції є Люсьєн Февр.

На думку А. Рібер, «лінійність і зональність кордону чітко співвідносяться один з одним, а розподільні лінії (межі у звичайному розумінні цього терміна) можуть історично випливати з характеристик території, яка визначається як прикордонна зона» [13, с. 201]. Тобто політичні й адміністративно-територіальні роздільники не завжди збігаються з культурно-етнічними і символічними елементами, властивими безпосередньо зональності кордону.

Варто згадати і погляди вітчизняних учених на розмежування кордону з іншими суміжними поняттями.

Безумовно, державні кордони становлять складне суспільне явище, пов'язане з фундаментальними основами політико-територіальної організації суспільства. О. В. Цвєткова підкреслює, що, з одного боку, адміністративні кордони формують зони економічного благополуччя, а з іншого — стимулюють економіку прикордонних територій. Зміна функцій кордонів є важливим показником соціально-економічної територіальної диференціації та інтеграції [14].

Погоджуємось, що кордони держави –

позначені на картах (за найменшої можливості — і на місцевості) лінії, вертикалі поверхні, що проходять по цих лініях до межі земного простору з Космосом, із одного боку, і до центру Землі — з іншого [15, с. 37]. Схожої думки дотримуються С. В. Трохимчук і О. В. Федунь, зазначаючи, що державний кордон — це лінія, що проходить по поверхні землі (суходолу чи водного простору) та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї у повітряному просторі і в надрах землі, і визначає межу території держави, відділяючи її від інших держав чи відкритих морів [16, с. 145].

На переконання С. Г. Рябова, кордони держави — це офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку й поширюється влада певної держави [17, с. 139]. Т. О. Цимбалістий визначає державний кордон як встановлену юридично чи фактично штучну лінію (на суші і воді) і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії (у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства) [18, с. 8].

Відповідно до існуючих нормативно-правових актів у цій сфері *державний кордон* визначається як лінія та вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі державної території (суші, вод, надр і повітряного простору) країни, тобто просторову межу дії державного суверенітету.

Проведений аналіз сутності поняття кордону дозволяє розділити його на такі категорії:

- лінії, що позначають межі військового завоювання;
- лінії, що показують географічні контури певної території;
- лінії, що обмежують політичні межі суверенної держави;
- лінії взаємодії і символічного протиставлення антиподів, як, наприклад, «варварство — цивілізація»;
- зони з постійно мінливими умовами існування і розвитку суспільства, що охоплюють відразу кілька перерахованих вище пунктів.

Іноді можна помітити суміщення на одній і тій самій території кордонів двох типів: державного та символічного, природного і культурного кордону, включаючи елементи, властиві фронтиру.

На сьогодні кордон отримав вигляд чітко фіксованої лінії, що відображає ідеологічну, мовну й економічну однорідність окресленої території. Це свого роду унікальний державно-правовий інститут, що гарантує суворе дотримання державного суверенітету на певній території, окреслює просторові рамки національної держави.

Водночас, на нашу думку, певною суттєвою прогалиною у вітчизняній правовій доктрині можна визначити відсутність ґрунтовних наукових праць комплексного характеру, пов'язаних з кордоном та фронтиром, рубежем, межею і лімою, іноді їх ототожненням. Наприклад, спостерігається вживання терміна «рубіж» виключно на означення метафори кордону або зони порубіжжя. У слов'янських мовах поняття «рубіж» найбільш близьке поняттю «frontier», схиляючись до перекладу «frontier» передовсім як «рубеж», «рубіж», «rubieї» [19].

Слід згадати і про ідею повернути в українську мову поняття «границя». Вважаємо це не найкращим виходом з даної ситуації, оскільки дане слово в нашому словнику відсутнє вже більше півстоліття, невдалим є і переклад поняття «Great Frontier» як «Великий кордон». Загалом, це практично тотожні поняття.

Проведений аналіз природи поняття «кордон» та суміжних з них понять дозволяє зробити ряд ***висновків****. У найбільш загальному вигляді державний кордон визначається як офіційно визначена лінія, межа, вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, і окреслює територію, на котру поширюється влада (суверенітет) держави. Це юридично встановлена і фактично штучна лінія (на суші і воді) і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі, які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету, територіального верховенства. Істотною прогалиною у сприйнятті та вивченні питань, пов'язаних із кордоном та фронтиром, межею, рубежем, границею та іншими — є їх ототожнення.*

ПРИМІТКИ

1. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. — М. : Изд. группа НОРМА–ИНФРА–М, 1998. – 570 с.

2. Большой юридический словар / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. — М. : ИНФРА–М, 1997.

3. Масляк П. О. Країнознавство [Електронний ресурс] / П. О. Масляк. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/maslyak33.htm.

4. Граница // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890–1907.

5. Febvre L. Frontier: The Word and the Concept // A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre. — London : Routledge, 1973. – P. 208–218.

6. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронтира: сравнительно-исторический подход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства : сб. ст. / под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского [и др.]. — Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. — С. 199—222.

7. Сым Цянь. Исторические записки. — Т. VIII. — М. : Вост. лит-ра, 2002.

8. Камінська Н. В. Аналіз концептуальних підходів щодо визначення державних кордонів / Н. В. Камінська // Вісник КНУ: Серія юридична. — 2014. — Вип. 99. — С. 29—37.

9. Benjamin I. The Meaning of Terms limes and limitance/ Isaac Benjamsn // The Journal of Poman Studies, 1988. — Vol. 78. — P. 125—130.

10. Лаптева М. П. Рубеж как фактор исторического познания / М. П. Лаптева // Американские исследования в Сибири : матер. Всерос. науч. конф. «Американский и сибирский фронтир». — Вып. 5. – Томск, 2001. — С. 11—13.

11. Камінська Н. В. Теоретичні аспекти походження та розмежування понять «кордон» і «фронтир» // Н. В. Камінська, Б. І. Клочков // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. — 2015. — № 6. — С. 16—22.

12. Febvre L. Frontier: The Word and the Concept. In Burke, P. (ed.)// A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre. — London : Routledge; Kegan Paul, 1973. — P. 208—218.

13. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронтира: сравнительно-исторический поход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства : сб. ст. / под. ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского [и др.] — Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. — С. 199—222.

14. Цветкова О. В. Территория и границы: внутристрановое и межрегиональное измерение / О. В. Цветкова. — М. : Логос, 2014. — С. 12.

15. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права / Н. А. Ушаков. — М., 2007. — С. 37.

16. Трохимчик С. В. Політична географія світу : навч. посіб. / С. В. Трохимчук, О. В. Федунь. — Л. : Простір, 2006. — 274 с.

17. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави : 2-ге вид. / С. Г. Рябов. — К. : Тандем, 1996. — 240 с.

18. Цимбалістий Т. О. Конституційно-правовий статус державного кордону України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук / Т. О. Цимбалістий ; Акад. Прикордон. військ України ім. Б. Хмельницького. — Хмельницький, 1998. — 18 с.

19. Чорновол І. Відповідники поняття frontier у інших мовах // Historia – Mentalnoцж – Toïsamoцж. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraicskiej historiografii XIX i XX wieku. Pod red. E. Koko, M. Nowak i L. Zaszkilniaka. — Wydawnictwo Uniwersytetu Gdacskiego, 2013. — S. 125—140.

Березенко В. В. Проблемы концептуального определения понятия «граница» и других смежных понятий в науке конституционного права.

В статье представлен анализ научных исследований, посвященных проблемам происхождения и размежевания дефиниций «государственная граница», «рубеж», «фронтир» и др. Анализируется понятие государственной границы в широком и узком смысле, а также как нормативно-правовая категория. Отмечается, что одним из существенных пробелов в восприятии и изучении вопросов, связанных с границей и фронтиром, — есть их отождествление.

Ключевые слова: *государственная граница, фронтир, межа, рубеж, лима, территория, функции государственных границ.*

Berezenko V. V. Distinguishing concepts and notions of «state border» and «frontier» definitions in the science of Constitutional law.
The article represents the analysis of scientific research related to the issues of origin and dissociation of «state border» and «frontier» definitions.
The current processes of building up Ukrainian state and civil society witness of the changes in priorities of state construction and lawmaking comparing with previous stages of development. The origin of any state is associated with the state borders. This is an integral feature of a state that plays an important role both for the state itself and for certain area of countries and global community as a whole. That's why the institution of state borders is a subject of legal regulation upon nation and international levels. In connection with the expansion of EC borders to the territory of Ukraine, activation of its European integration processes, this issue requires appropriate attention, harmonization of national legislation with existing European standards in this sphere.
The development of civil society and transformation of social relations under modern conditions determines the need in enhancing security at the state borders. It becomes more and more urgent in the context of growing trans-border crime, illegal migration of population as well as international terrorism and smuggling. This, in turn, stipulates the need in improving national regulation system of cross-border security as well as in some international legal instruments providing inviolability of the state borders.
The author analyses the notion of state border in broad and narrow senses and as a legal regulatory category. It has been emphasized that one of the most significant drawbacks in perception and examining issues related to a border and frontier is their equation.
Key words: *state border, frontier, specific features and characteristics of state border, state border functions.*